

Tájföldrajz, regionális földrajz: a hídépítés szükségessége* (Földrajzi Konferencia 2001)

„Az elérhető szakmai sikerek a túlságosan elaprózott kutatásokra irányítják mind a kezdő, mind a már befutott kutatók figyelmét. Leszokunk a szintetizáló látásmódról. Épp most, amikor az informatika mint technika és mint gondolkodási technika új összefüggések felismerését kínálja.”

Glatz Ferenc: Tudományos életünk az ezredfordulón. (Magyar Nemzet 1997. IX. 27.)

1. A földrajztudomány a nagy paradigmaváltások után

A 20. század első felében széles körű egyetértés jött létre a geográfusok körében arról, hogy a földrajztudomány központi feladata a *komplex módon értelmezett tájak* leírása és a bennük megnyilvánuló ok-okozati összefüggések, térbeli kölcsönhatások feltárása. A geográfia betetőzésének, „koronájának” a természeti és társadalmi tényezők átfogó szintézisére törekvő regionális földrajzot tekintették, míg hozzá képest az ágazati diszciplínáknak csupán előkészítő, bevezető szerepet tulajdonítottak, sőt számos kutató földrajzi jellegüket is kétségbe vonta. A geográfia tudományrendszeri felosztása S. Passargétól H. Bobek és H. Uhlig (1970) gondosan kimunkált szisztémájáig ugyancsak az így kialakult – a mind magasabb fokú szintézis irányába mutató – hierarchikus rendet tükrözte. A nemzetközi szinten kialakult konszenzushoz jól illeszkedett a magyar földrajztudomány nagy gondolkodóinak, vezető teoretikusainak felfogása is.

A 20. század derekán – a kutatás módszertanának teljes megújulását hozó „kvantitatív forradalommal” párhuzamosan – az Egyesült Államokból indult ki az a paradigmaváltás, amely a statikus és lexikális jellegű, mindinkább sablonokba merevedő hagyományos leíró (regionális) földrajz trónfosztásával a *térbeliséget* emelte a földrajz kizárólagos principiumává, és az általános törvények az egzakt képletek, a lényegre összpontosító modellek kidolgozását helyezte előtérbe. A *spatializmus* hamarosan Európát is meghódította, és a földrajzot – vagy legalább annak hegemonisztikus vonulatát – a társadalom térbeli szerveződésének tudományává tette. Ám az 1980-as években egyre szélesebb körben tört utat a felismerés, hogy a tértudományi-térelmezési paradigma zsákutcába vezet. A spatializmus kudarcának fő oka, hogy - a 19. század végének elterjedéséhez hasonlóan – a kutatás tárgyát jóformán figyelmen kívül hagyva a metodikai kérdésekre helyezte a hangsúlyt, és ezzel gyakorlatilag parttalanná tette a geográfiát. A térbeliség szempontjából ugyanis bármely jelenség (pl. az álomkór-fertőzöttség, a prostitúció gyakorisága, a pártszimpátiák alakulása vagy a kiváló tehetségek felbukkanása) vizsgálható, így a koncepció következetes végigvitele a földrajz teljes ágazati és tematikus szétforgácsolódásával fenyegetett. Frappánsan jellemezte az így előállott helyzetet W. D. Pattison amerikai geográfus: „A földrajz olyan a tudományban, mint a

* Probáld Ferenc egyetemi tanár, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék

városok között Los Angeles: hatalmas területre terjed, összeolvad szomszédaival, és roppant nehéz meglelni a központját.”

A vázolt alapvető elméleti problémán kívül azonban másfajta tényezők is szerepet játszottak abban, hogy a tértudományi paradigma egyeduralma véget ért. A spatialista felfogás alkalmatlannak bizonyult természet és társadalom kölcsönhatásainak vizsgálatára, holott ez a földrajztudomány talán legidősebb feladatát képezi. A képletekbe és modellekbe foglalt összefüggések elfődték a sokszínű valóság megannyi egyedi, sajátos vonását szintúgy, mint az emberi cselekvés mozgatórugóiként szereplő etikai normákat, a kulturális identitástudatot vagy az esztétikai értékeket. Végül, de nem utolsó sorban: a tértudományi irányzat képtelen volt megfelelő háttérrel kínálni a földrajz alapvető oktatási-közművelődési funkcióinak teljesítéséhez.

A tértudományi koncepció visszaszorultával az 1980-as évek közepe óta a geográfia un. *posztparadigmatikus állapotba* került (Mészáros R. 2000). A földrajz széthullásának veszélyét felidéző spatializmus után a nagyfokú nyitottság és sokszínűség korszaka köszöntött be, ám a témék egymásnak is ellentmondó irányzat színrelépését tudományterületünk jövője szempontjából nehéz lenne örvedetesnek minősíteni. A földrajz márkanéve divatos címkévé vált: ma már majdnem mindennek, sőt hovatovább mindenkinek megvan a maga „geográfája”. Ráadásul a különböző – magukat földrajzinak nevező – irányzatok az ugyancsak részeire bomló, az egységes ontológia vagy episztemológia felépítésére immár képtelen filozófiában kerestek maguknak elméleti támaszt, vagy az objektivitás igényét félretéve politikai áramlatok szolgálatába szegődtek. Így kapcsolódtak egyesek H. G. Gadamer hermeneutikájához, A. Giddens strukturalizmusához, K. Popper kritikai racionalizmusához vagy különböző posztmodern filozófusok doktrínáihoz, és így írhatták zászlajukra más irányzatok a „marxista”, a „radikális”, a „humanisztikus” vagy éppen a „feminista” jelzőt – hogy a tematikai szétaprózódás tovább szaporodó jeleiről ne is beszéljünk. Ilyen körülmények között *feltétlenül szükségesnek véljük a geográfia fő céljainak, központi feladatainak, működési körének újbóli meghatározását*, és a tudományterületünk alapvető fogalmaira és módszereire vonatkozó *belső konszenzus megteremtését*, méghozzá anélkül, hogy ebben a munkában a szaktudományi kutatás számára vajmi kevés támpontot nyújtó kortárs filozófiától várnánk segítséget.

Az egységes alapelvek tisztázásának igénye általánosságban is, a hazai feltételek között pedig különösen indokolt az alábbiak folytán:

a) Bár némelyik szaktudomány ma már áttekinthetetlenül szerteágazó problémaköröket foglal magába, és a különböző diszciplínák határvonalai gyakran elmosódnak, egy adott szaktudomány intézményes létét mégis az illetékességi körére vonatkozó *belső konszenzus* és *külső vélekedés* együttese határozza meg. A tudományrendszertani kategóriák viszonylagos állandóságát az említett két tényező *összhangja* biztosítja, ennek megbomlása pedig az adott diszciplína létjogosultságának megkérdőjelezéséhez vezet (Wirth, E. 1979). Amint azt Teleki Pál (1917) roppant egyszerűen megfogalmazta: „A földrajzi tudomány elsősorban mindenkor az volt, amit annak tartottak.” Ha azonban a geográfusok maguk sem képesek saját szaktudományuk tárgyáról hiteles képet alkotni, akkor jövőjük nyilvánvalóan kétségessé válik.

b) Beluszky Pál (1989) nevezetes „magánjelentésétől” Mezösi Gábor (2001) helyzet- és jövőképig a magyar geográfia minden alapos elemzése arra a következtetésre jutott, hogy a földrajz valamennyi ágának oktatásához és innovatív műveléséhez, sőt a megfelelő érdekérvényesítő képesség eléréséhez is hiányzik hazánkban a szükséges „kritikus tömeg”. Ilyen körülmények között kiváltképp indokolt a szaktudomány *intellektuális erejének egyesítése*, a széttartó irányzatok összefogása, a földrajz „középpontjának” újbóli meglelése, mindennek előtt pedig a természet- és társadalomföldrajz közt húzóóó széles hasadék áthidalása. Ez utóbbi irányba mutat a tájföldrajz, ill. a regionális földrajz szerepének

újabbán megfigyelhető felértékelődése. A nemzetközi szakirodalomban a geográfia két fő ágának közeledését sürgető hangok (pl. Cosgrove, D. 1985, Massey, D. 2001) nem véletlenül irányítják a figyelmet újból a táj fogalmára.

2. Táj és földrajzi környezet a modern geográfiában

A táj fogalma sokáig központi helyet foglalt el a földrajztudományban. A Vidal de la Blache nevével fémjelzett francia tájkutatás nagy monografikus művei a természeti és emberföldrajzi tényezőkre egyaránt figyelmet fordítottak, és behatóan vizsgálták a táj jellegével összhangban fejlődő, arra vissza is ható életformákat (genres de vie). „A földrajzban sincsen dualitás, az ember mindinkább mint a földfelszín életének ...jelentőségében növekvő faktora áll szemeink előtt”- írta Teleki Pál (1917). Hézszer Aurél (1922) a térbeli összefüggések, kölcsönhatások kiemelésére összpontosító modern „szintetikus tájleírás” és az akkor még újnak számító „regionális földrajz” tartalmi azonosságára mutatott rá. Fodor Ferenc (1933) így fogalmazott: „A leíró földrajz nem lehet fizikai vagy emberföldrajz, hanem csak az illető táj teljes életét feltáró leírás.” A két világháború között a magyarországi tájkutatást tehát az egységes geográfia szemlélete hatotta át, és az emberi tevékenységnek, mint fontos – gyakran domináns – tájtényezőnek szentelt nagy figyelem jellemezte. Külön hangsúlyt kapott – az Egyesült Államokban pedig a C. O. Sauer nevéhez fűződő kaliforniai iskola keretében a kutatás fő tárgyává lett – a társadalom által gyökeresen átformált kultúrtáj morfológiája.

Az 1950-es évek elején a Szovjetunióban lezajlott viták a tájat egyértelműen *természetföldrajzi térkategóriává* minősítették, és ez a felfogás egy időre hazánkban is uralkodóvá vált. A geográfián belül kirajzolódó törésvonalat Mendöl Tibor (1951) így világította meg: „Míg a polgári leíró földrajz legszűkebb és legtágabb regionális keretében is *együttesen* szemléli a természeti és társadalmi jelenségeket, a marxista tudomány *elkülöníti* a kisebb vagy nagyobb természetes tájak, zónák és világrészek *leíró természeti földrajzát* a rayonok, államok és államcsoportok *leíró társadalmi-gazdasági földrajzától*.” A „polgári” és a „marxista” geográfia illetén szembeállításai mai szemmel nézve persze mesterkéltnek hat, hiszen a földrajzi monizmus vagy dualizmus kérdésében egyik oldalon sem alakult ki teljes és őszinte egyetértés. Francia és német földön is voltak hívei a táj tisztán természetföldrajzi értelmezésének és kutatásának, míg számos kiváló szovjet tudós kitarított a komplex területjellemzés valamilyen formája mellett. Az amerikai földrajzban viszont a táj – melynek értelmezését a külsődleges, vizuális elemeket kifejező „landscape” és a térbeli egység tartalmi jegyeit hordozó „region” fogalmi kettőssége is bonyolította – kutatási tárgyként teljesen háttérbe szorult, és egyre inkább csupán elavult, szubjektív intellektuális koncepciót láttak benne (Száva-Kováts E. 1965, Cosgrove, D. 1985).

A kizárólag természeti alapon nyugvó tájfelfogás hazánkban – legalábbis elméleti szinten – nem vált tartósan és általánosan elfogadottá. A Magyarország természetföldrajzi tájbeosztásáról folytatott eszmecsere során (Vita..., 1961) "több hozzászóló (Enyedi György, Szabó Pál Zoltán, Simon László, Markos György) fontosnak tartotta, hogy gazdaságföldrajzi sajtóságokat jobban vonjanak be a tájt meghatározó, ill. elhatároló tényezők közé.” A természetföldrajz oldaláról Bulla Béla ismét kifejtette, hogy a társadalom léte és tevékenysége helyenként már domináns tájtényező, sőt úgy vélekedett, hogy a „természeti táj” és „műtáj” helyett talán jobb lenne egyszerűen *tájról* beszélni. A különböző tájfelosztások közti eltérések azonban továbbra is megmaradtak, és feltűnő, hogy ezeket – a

társadalomföldrajz sokféle kísérletével ellentétben – később sem igyekeztek kvantitatív módszerekkel feloldani.

Pécsi Márton (1972) korszerű definíciója az emberi tevékenység hatását és az emberi munka tárgyiasult elemeit ismét a tájtényezők sorába iktatta. Marosi Sándor (1981) meghatározása szerint a földrajzi táj „a térnek olyan, a szomszédságtól többé-kevésbé elhatárolódó egysége, amely a természeti és – egyre inkább – antropogén folyamatok és törvényszerűségek kölcsönhatására egyéni sajátosságokkal rendelkezik. Bár arculata az élő szervezetek, az ember, a társadalom hatását is tükrözi, de térbeli alapja, határainak meghatározója a természeti tényezők összessége.” A tisztán természeti tájbeosztásokkal szemben Hajdú-Moharos József (1996) hangsúlyozza, hogy „a tájtényezőknek természeti és társadalmi faktorokra bontása legfeljebb az analízis eszköze lehet, míg szintézis csak a két faktorcsoport együttes szemléletével érhető el.” Legújabban Csorba Péter (2000) a nemzetközi szakirodalom áttekintéséből többek közt azt emeli ki, hogy a táj a természetes és az antropogén tájalkotó tényezők kölcsönhatásaiból létrejött *működési egység*, mely időben is fejlődik, és *vizuális*, valamint *esztétikai* kategóriának is minősül.

A tájhoz hasonlóan jelentős változásokon ment át a (földrajzi) környezet fogalma is. A század első felében táj és környezet jobbára szinonimákként szerepeltek a geográfiai szakirodalomban. A szegedi egyetem professzora, Kogutowicz Károly (1939) pl. így írt: „A földrajz tárgya a földfelszín vagy annak kisebb-nagyobb részén a jelenségek közt fennálló kapcsolat.... E kapcsolatok nyomán keletkezik valami, ami semmiféle más tudománynak nem tárgya: a környezet (milió), a táj, a vidék, az országrész, az ország, a kontinens... Röviden meghatározhatjuk tehát a földrajzot úgy, hogy a környezet (milió) tudománya.” A globalizáció feltartóztathatatlan folyamatára nagyon korán ráérező Dékány István (1922) az ember világméretűvé („pánglobálissá”) bővült akcióterét nevezte *földrajzi környezetnek*, megkülönböztetve azt a közvetlen *helyi környezettől*.

Az utóbbi évtizedek magyar földrajzának kiemelkedő teoretikusa, Marosi Sándor (1981) a környezetet és a tájat egymástól lényegesen különböző komplex térkategóriáknak tekinti: „A környezet fogalom minden esetben *feltételezettséget fejez ki és viszonylatot tételez fel*, mégpedig – grammatikai hasonlattal élve – *birtok* egy olyan viszonyban, amelyben a *birtokos* valamilyen élő, aktív szervezet” (pl. a társadalom földrajzi környezetének esetében valamely nagyobb emberi közösség a településben, a megyében, az országban, legtágabb értelemben a Földön). Marosi szerint a konkrét környezetek csak kivételesen esnek egybe a természeti alapokon elhatárolódó tájakkal.

Pécsi Márton (1972, 1974, 1981) több helyen kifejtett, fokozatosan kiérlelt koncepciója – amely merész újdonsága révén csaknem egyedülálló a témával foglalkozó nemzetközi szakirodalomban – a földrajzi környezetet *integrált rendszernek* tekinti, amely négy alrendszer foglalt magában: a természeti környezetet, az átalakított természeti környezetet, a társadalmi-gazdasági, valamint a politikai-kulturális környezetet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a köznapi szakmai szóhasználat még hazánkban is többnyire a természeti tényezőkre szűkíti le a földrajzi környezet fogalmát, tehát Pécsi Márton értelmezése nem talált általános elfogadtatásra. Távoli rokonságot mutat azonban vele Tóth József (1997) koncepciója, amely a földrajzi környezetet sajátos, új társadalmi-gazdasági-infrastrukturális-természeti tértípusként jellemzi.

A fenti – szükségképpen nagyon vázlatos – áttekintés egyes elemeit kibővítve, továbbgondolva vagy éppen cáfolva az alábbi három (vita)tézist fogalmazzuk meg:

1. *Az egyes tájak és az ott élő emberi közösségek között régóta kialakult, bensőséges „birtokviszony” áll fenn, amely többek között a népi eredetű tájnevekben is kifejezésre jut. A táj ezért alapvető – bár egyáltalán nem kizárólagos – környezeti térkategóriának, egyszersmind regionális földrajzi entitásnak is tekinthető, következésképp társadalomföldrajzi szempontból is tanulmányozható, ill. tanulmányozandó.*

2. *Ma már nincs a Földön emberi tevékenységtől teljesen (valamennyi tényezőjében) érintetlenül hagyott táj, és még kevésbé akad ilyen Magyarországon. A természeti és az antropogén tényezők, valamint azok hatásai a táj - vagy bármely más környezeti tércategória – keretei között elválaszthatatlanul összefonódnak, ezért a természet és az átalakított természet nem minősíthetők külön környezeti (al)rendszereknek.*

3. *A fentiekből következik, hogy merőben anakronisztikus célkitűzés az antropogén hatásoktól, folyamatoktól és azok következményeitől elvonatkoztató, „tiszta” természetföldrajzi tájjellemzés, amely legfeljebb a mai valóságtól idegen, fiktív paleogeográfiai rekonstrukciót eredményezhet.*

3. A szintézis hazai pillérei

A táj fogalmának átértékelése nyomán hazánkban az 1950-es évektől a hagyományosan egységes földrajzi tájkutatást a természeti tényezők elemzésére szorító vizsgálatok váltották fel. A társadalmi-gazdasági szempontú földrajzi *tájértékelés* ehhez képest forradalmi újonságot jelentett, melynek elméleti-módszertani alapjait Marosi Sándor és Szilárd Jenő (1963) munkálták ki, és Marosi Sándor (1981) összegezte. E koncepció fokozatos térnyerése tükröződik vissza a *Magyarország tájföldrajza* c. sorozat egymást váltó köteteinek tematikus gazdagodásában. Pécsi Márton (1981) a Dunántúli-dombság (Dél-Dunántúl) c. kötet szerkesztői előszavában már a „célirányos, komplex regionális földrajzi környezetkutatást”, a legszélesebben értelmezett „környezeti tényezőket egyaránt elemző és integráló régiókutatást” állította feladatként a honi geográfia elé. Ám az átfogó szintézisnek ez a jövőbe mutató, *nagyszabású modern kísérlete* sajnos folytatás nélkül maradt: a Dunántúli-középhegység monografikus feldolgozásának tervezett gazdaságföldrajzi kötete már nem készült el. A hazai tájkutatási irányzatok legújabb keresztmetszetét nyújtó mű Schweitzer Ferenc és Tiner Tibor (2000) szerkesztésében a gyakorlati célokat mindinkább szem előtt tartó, ám ugyanakkor heterogén, elaprózódó diszciplína képét vetíti az olvasó elé.

A komplex tájföldrajzi szintézisek megalkotásához és a társadalomföldrajz megfelelő (regionális) szakágával való összekapcsolódáshoz – úgy tűnik – még nincs meg minden feltétel. Ennek okai véleményünk szerint az alábbiakban keresendők:

a) A természetföldrajz humán erőforrásainak – a publikációk számából ítélve – még mindig túlságosan nagy hányadát köti le a *hagyományos felszínalaktan*, amely a jelen kérdéseire összpontosító geográfiától már-már elszakadva számos – különben értékes – kutatási eredményével voltaképpen a geológia segédtudományává lett. Még mindig eleven az 1950-es évek tájfelfogásában és merev dualizmusában gyökerező kísértés is, amely a természeti geográfusokat az *antropogén hatások alábecsülésére* ösztönzi, és érdeklődésüket sokszor a természet és társadalom kölcsönhatásai szempontjából közömbös (pl. geológiai, morfogenetikai) problémák felé tereli (részletesebben ld. Probáld F. [2001]). Ez a szemlélet még az országok, nagytérségek vagy kontinensek szükségképpen nagyvonalú földrajzi jellemzésekor is – amint az ilyen tárgyú könyvek szerkesztői tapasztalataiból leszűrhető – igen megnehezíti a társadalomföldrajzi fejezetekhez való szerves illeszkedést.

b) A társadalomföldrajz művelői hajlamosak figyelmen kívül hagyni a gyakran áttételesen ható, esetleg nehezen kvantifikálható - pl. a földrajzi helyzetben vagy a környezet minőségében, esztétikai értékében kifejeződő – természeti adottságokat. A regionális kutatások a központi helyek elvéhez kötődő *funkcionális* (vagy annak látszó) *térfelosztások* fokozatos előtérbe helyezése révén (v.ö. Berényi I. 1999) távolabbra kerültek a hagyományos táji keretektől – jóllehet pl. Beluszky Pál (1996) gondolatokban gazdag

elemzése az Alföld kistájairól remekül mutatja e térkategória „használhatóságát” a modern társadalomföldrajz szempontjából is. (Ugyanakkor sokkal kevésbé látszik életszerűnek az olyan kistérségi felosztás, amely pl. a Bodroghköz kistáji egységét megbontja, és annak északi felét a Hegyközzel vonja össze, pusztán a vonzásközpont azonosságát tartva szem előtt.)

c) A felsőfokú képzés alapozó szakaszában még mindig nem ment végbe a természet- és társadalomföldrajz közti szakadék áthidalását elősegítő *szemléletváltás*. Ékes tanubizonyosság erről a Magyarországon kívüli térségek *regionális természet- és társadalomföldrajzi kurzusainak teljes különválasztása*, amelyhez - a szovjet modell kései hagyatékához – talán egyedül hazánk egyetemi tantervei ragaszkodnak makacsul.

A különböző léptékű tájmonográfiák jelentősége a földrajz fundamentális és kulturális-közművelődési feladatköre (Pécsi M. 1989) szempontjából aligha szorul igazolásra, mint ahogyan ebbéli szellemi nyomorúságunk is szembeűnő pl. a történelmi tárgyú munkák gazdag kínálatával összevetve. De a komplex szemléletű földrajzi kutatások aktuális gyakorlati alkalmazhatósága sem lebecsülendő; példaként elég talán Csatári Bálint (2001) munkacsoportjának a Tisza-vidék problémáiról és fejlesztési lehetőségeiről írott, sokrétű kutatások összegzését jelentő művére hivatkoznunk. Nem rekesztve ki a geográfiából a különböző részproblémákra irányuló, elmélyült vizsgálódást sem, e rövid tanulmány végkövetkeztetését abban summázhatjuk: *a komplex tájfeldrajz és a regionális földrajz súlyának növelése, a közöttük lévő kapcsolat erősítése, az átfogó szintézis-alkotás és annak a tágabb (tudományos és laikus) közösség előtt való markáns megjelenítése mind az egyetemes, mind a honi geográfiának javára válna.*

Irodalom

- Beluszky P.* 1989. Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. *Tér és Társadalom* 3, pp. 49-63.
- Beluszky P.* 1996. Honnan hová? Tények és gondolatok az Alföld kistájairól. In: Rakonczai J. – Szabó F. (szerk.) 1996. A mi Alföldünk, pp.87-113. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba.
- Berényi I.* 1999. A Budapesti (Központi) Régió lehatárolási problémái és térszerkezeti sajátosságai – európai kitekintésben. In: Dövényi Z. – Perczel Gy.(szerk.): Tanulmányok a Központi Térség regionalizációs folyamatairól és térkapcsolati rendszeréről. ELTE TTK-MTA FKI, Bp.
- Bulla B. – Mendöl F.* 1947. A Kárpát-medence földrajza. Országos Köznevelési Tanács, Bp.
- Cosgrove, D.* 1985. Prospect, perspective and the evolution of the landscape idea. *Transactions IBG* 10, pp. 45-62.
- Csatári B.* (szerk.) 2001. A Tisza-vidék problémái és fejlesztési lehetőségei. MTA RKK, Kecskemét.
- Csorba P.* 2000. A tájökölógiai szemlélet érvényesülése a tájvédelemben. Pp. 25.-35. In: Schweitzer F. – Tiner T. (szerk.) 2000. pp. 25-35. Tájkutatói irányzatok Magyarországon. MTA FKI, Bp.
- Dékány I.* 1922. „Helyi környezet” és „földrajzi környezet”. *Földr. Közl. L.*, pp. 62-66.
- Fodor F.* 1933. Bevezetés a gazdasági földrajzba. Szt. István T., Bp.
- Hajdú-Moharos J.* 1996. Természeti és történelmi tájbeosztások. In: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történelmi földrajza, pp. 249-257. BGyTF, Nyíregyháza.
- Hézszer A.* 1922. A földrajzi tájleírás. *Földr. Közl. L.*, pp. 21-27.
- Kogutowicz K.* 1939. A földrajz. *Földr. Közl. LXVII.* pp. 361-374.

- Marosi S. – Somogyi S. (szerk.)* 1990. Magyarország kistájainak katasztere I.-II., MTA FKI, Bp.
- Marosi S.* 1981. Tájkutatói irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények. MTA FKI, Bp.
- Marosi S. – Szilárd J.* 1963. A természeti földrajzi tájértékelés elvi-módszertani kérdéseiről. Földr. Ért. 12, pp. 393-417.
- Massey, D.* 2001. Geography on the agenda. Progress in Human Geogr. 25. pp. 5-18.
- Mezősi G.* 2001. A magyar természeti földrajz. – Helyzet és jövőkép. Magyar Tudomány XLVI, pp. 193-203.
- Mészáros R.* 2000. A társadalomföldrajz gondolatvilága. SzT, Szeged.
- Mendöl T.* 1951. Bevezetés a földrajzba. Tankönyvkiadó, Bp.
- Mendöl T.* 1932. Táj és ember. Magyar Szemle T., Bp.
- Pécsi M.* 1972. A környezet komplex kutatásának földrajzi problémái. Földr. Közl. XX., pp. 127-132.
- Pécsi M.* 1874. A környezetpotenciál integrált földtudományi értékelése. MTA X. Oszt. Közl. 7, pp. 193-198.
- Pécsi M. (szerk.)* 1981. A Dunántúli-dombság (Dél-Dunántúl). Akad. K., Bp.
- Pécsi M.* 1989. A földrajztudomány általános elvi kérdései Földr. Közl. XXXVII. pp. 3-10.
- Probáld F.* 2001. Megjegyzések a magyar természeti földrajz jövőképehez. Magyar Tudomány XLVI. pp. 588-590.
- Schweitzer F. – Tiner T. (szerk.)* 2000. Tájkutatói irányzatok Magyarországon. MTA FKI, Bp.
- Száva-Kováts E.* 1965. A földrajzi tájelmélet mai állása és alapvető filozófiai problémái. Földr. Ért. 14, pp. 277-289.
- Teleki P.* 1917. A földrajzi gondolat története. Bp.
- Teleki P.* 1936. A gazdasági élet földrajzi alapjai. Centrum, Bp.
- Tóth J.* 1997. Földrajztudomány: egy régi-új diszciplína. Tudományos Dialóg 1, pp. 22-27.
- Uhlig, H.* 1970. Organisationsplan und System der Geographie. Geoforum 1, pp. 19-51.
- Vita Magyarország természeti földrajzi tájbeosztásáról. Földr. Közl. XL (1961), pp. 258-264.
- Wirth, E.* 1979. Theoretische Geographie. Teubner, Stuttgart.